

Қ.К. Кенжалин¹
Ә.Қ. Таңсықбай²

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Нұр-Сұлтан, Қазақстан
(E-mail: kenkk@mail.ru¹, adilet_2_97@mail.ru²)

Мақал-мәтелдердегі көнерген сөздер

Аңдатпа. Мақал-мәтелдер тіл білімі, тарих, этнография, психология, фольклористика және тағы басқа ғылымдардың мамандары үшін үлкен мәнге ие. Әсіресе, тіл білімінің ғалымдары үшін ерекше қызығушылық тудырады, өйткені фольклордың осы жанрында тілдің ежелгі жағдайына тән және оның даму процесінде жоғалған архаикалық құбылыстардың едәуір қабаты кездеседі. Қазақ мақал-мәтелдерінің тілі – тіл білімі үшін құнарлы зерттеу нысаны. Бұл таңқаларлық та емес, өйткені сөз тілдік бірлік ретінде тілдің грамматикалық құрылымын көрсетеді, ал мақал-мәтелдер көне грамматикалық және лексикалық жүйенің көптеген және алуан түрлі реликтерін өз құрамында сақтап қалды. Сондықтан мақал-мәтелдердегі көнерген сөздер жан-жақты зерттеуді қажет етеді. Жалпыхалықтық тілдің лексикалық және грамматикалық нормалары бекітілген мақал-мәтелдердің тілдік ерекшеліктерін толық зерттемей және жүйелі түрде сипаттамай, әдеби тілдің қалыптасуының тарихи заңдылықтары мен жетекші үрдістерді анықтау мүмкін емес. Бұл мақалада қазақ тілінің мақал-мәтелдерінде кездесетін кейбір архаизмдердің шығу тегі қарастырылады. Кейбір сөздердің көнелену себептері туралы болжамдар ұсынылған. Қазақ тіліндегі архаикалық лексикалық бірліктерінің этимологиясын зерттей келе, автор мақал-мәтелдерге архаизмдер тән және олардың шығу тегін анықтау үшін экстралингвистикалық факторларды қарастыру қажет деген тұжырымға келеді.

Түйін сөздер: көнерген сөз, мақал-мәтел, этимология, паремиология, лексика.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2020-133-4-78-85>

Түсті: 26.11.20 / Қайта түзетілді: 02.12.20 / Жарияланымға рұқсат етілді: 04.12.20

Рухани жаңғыру ұлттық сана-сезімнің өсуінен басталады, ал ұлттық сана-сезімнің негізі – ана тілі. Тарихи жады - ұлттық-тілдік сананың басты құрамдас бөлігі және ол өз құндылығын ешқашан жоғалтпаған. Ол тілдің фонетика-грамматикалық қаңқасының және негізгі лексика-семантикалық қордың тұрақтылығымен көрініс табады. Бұл константтар ұрпақаралық табиғи байланыс пен рухани мұраларды сақтайды. Осыған байланысты тілдің тарихын, біздің жағдайда, тілдегі көнерген сөздердің шығу тарихын зерттеу аса маңызды.

Мақал-мәтелдер – халық шығармашылығының көне жанры. Қазақ мақал-мә-

телдерінде халықтың өмірі мен даналығының түрлі қырлары, салт-дәстүрлері, оның тарихи-этнографиялық және мәдени болмысы көрініс тапқан. Мақал-мәтелдердің құрылымдық тұрақтылығы олардың лексикалық және құрылымдық өзгерістерге төтеп бере алатынын білдіреді. Ғасырлар бойы өзінің синтаксистік, лексикалық тұлғасын бір сөйлем көлемінде сақтап келуін халықтың мақал-мәтелдерді өмір сүру барысындағы барлық тәжірибенің өнегелі өсиеттері ретінде тануымен байланыстыруға болады. Осылайша, мақал-мәтелдерді тілдік зерттеу нәтижесінде олардың пайда болған кездегі лексикалық және құрылымдық жүйесін тани аламыз.

Олардың лексикалық құрамын лингвистикалық талдау тамыры тереңде жатқан қазақ тілінің жалпы көрінісін береді, бұл өз кезегінде тарихи-этимологиялық зерттеулердің аясын кеңейтеді.

Мақал-мәтелдердің сөздік құрамы тақырып пен жанрлық ерекшеліктерге байланысты болады. Қазақ мақал-мәтелдерінің басым көпшілігі еңбек шаруа ортасында қалыптасқандықтан, онда тұрмыстың әртүрлі жақтарын қамтитын жалпыхалықтық, саяси, діни лексикалық бірліктер көп кездеседі. Сәйкесінше, қазақ мақал-мәтелдерінің бастау көзі сонау Орхон-Енисей жазба ескерткіштерінен бастау алса, паремиологиялық лексикографиялық дереккөздерде саяси өмірге, дінге байланысты архаикалық компоненттердің (көнерген сөздердің) кездесуі – заңды құбылыс.

«Бабалар сөзі» жүз томдығының қазақ мақал-мәтелдеріне арналған 65-томында [1] *төре* көнерген сөзі бар 11 мақал-мәтел берілген: «Жер шайқалса төбеге қатер, Ел шайқалса төреге қатер», «Таста тамыр жоқ, Төреде бауыр жоқ», «Төреге ерген ерін арқалайды», «Төремен ойнасаң, басың кетеді, Итпен ойнасаң, саның кетеді» т.б. «Төре» деген сөз бұл жерде «Шыңғыс хан ұрпағы» мағынасында емес, «мемлекет қызметкері», тіпті «заң», «әдеп» мағынасында қолданып тұр. Төре институты қазақ елінің саяси тарихында ерекше орын алады. Төре деп қоғамдағы заңның бұлжытпай орындалуын бақылайтын, төрелікті жүзеге асыратын мемлекет қызметкерін атаған. «Төре» сөзі өте көне ұғымдардың бірі. Бұл сөздің мағынасы қазақ тіл қорының көне негіздеріне бастайды. Махмұт Қашқари «Диуани лұғат ат-түрк» еңбегінде төре сөзінің «заң», «тәртіп» мағынасын беріп, мына мақалды келтіреді: «Küç eşikdin kirse törüi tünlükten çıkar» [2, 16 б.] («Күш есіктен кірсе, төре түңліктен шығар»). Яғни қара күш, зорлық-зомбылық пен зұлымдық болған жерде заң мен тәртіп, әдеп пен дәстүр болмайды деген екен. Сол сияқты тілші ғалымның келтірген «Il gider töre kalır» [2, 25 б.] деген мақалында да аталған сөз заңға, әдетке байланысты қолданылып тұр. Ә. Құрышжанұлы бұл мақалды «Ел қалар, әдет қалмас-ты» [3, 250 б.] деп аударған. Яғни, ел

қалады, ал заң, әдет-ғұрып, салт-сана өзгереді сынды ой байқалып тұр. 3. Гөкалп құқықтық төрелерден басқа, діни және моральдық төрелердің барын айтады. «Түрік» этнонимінің шығу тегін бұл сөзбен байланыстырып, «төрелі» (төресі бір/ төре иесі) мағынасын беруі мүмкін деп топшылайды [4, 91-92 б.]. «Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігінде» *төре* сөзінің шығу тегі көне түркі тілінде «тәртіп орнату, реттеу» мағынасын білдірген *төрүшек//төрү* етістігімен байланыстырылады. Бұрындары бір елдің құрамындағы тайпалардың, рулардың және жеке адамдардың қарым-қатынастарын реттеп отыратын «заң, қағида» ретінде қолданылған *төрү* сөзі қазірде де осы мағынада кейбір тілдерде қолданылып жүргеніне мысал келтіріледі: «түрікше *төр* – әдет, ырым; моңғолша *төр* – құрылыс, мемлекет, өкім, билік, басқару, заң» [5, 188 б.]. Осыған сәйкес, этимологиялық сөздікте ру-тайпаның басшысын, яғни қоғамдағы я қауымдағы істің бәрін ретке келтіріп, басқарып тұрған адамды төре деп, ал оның отыратын орнын *төр* деп атағаны көрсетіледі. Бұған ұқсас пікір «Чуваш тілінің этимологиялық сөздігінде» де берілген [6, 265 б.]. Сондықтан жоғарыда аталған мағынаға ие *төрү* – *төре* – *төр* сөзі үйдің ішкі ең жоғарғы жағын білдіре бастады. «Татар тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі» еңбегінде «Түрә – закон. Слово түрә в древнетюркском языке означало *tör*, *törä* – закон, йола, идарә» [7, 216 б.] деп берілген. Тарихшы Қажы-Құрбан-әлі-Қажы-Халид-Бек-Оғлы *төре* атауы Шыңғыс хан заманының пайда болды деп есептейі. Ғалым қазақ елінің билеушілерін, яғни хандарды, әдетте төре деп атағанын айтады. Бұл сөз о баста Шыңғыс ханның заңдары мен заңдар жинағының атауы мағынасында қолданылған, кейін оның ұлдары мен ұрпақтарының қастерленіп аталуына айналды деп топшылайды [8, 43 б.].

Біздің пікірімізше, аталған көнерген сөз Шыңғыс хан заманына дейін де қолданыста болған. Бұл сөздің шығу тегін «Тора» теонимімен байланыстырығмыз келеді. «Төре» сөзі көне түркі тілінде «заң», «тәртіп» мағынасын бергенін жоғарыда атап өткен болатынбыз. Шығу тегін иврит тілі деп пайымдаймыз,

өйткені фонетикалық және семантикалық сәйкестігі бар. Тора – Инжіл кітабының бірінші бөлімі. Жалпы мағынасы – иудейлердің дәстүрлі діни заңдарының жинағы. Иврит тілінде תורה [тора], мағынасы – «заң» [9, 158 б.]. Ашкеназдық дыбысталуы – [то́йрэ]. Осы тұста, ашкеназ халқының шығу тегі скифтер болуы мүмкіндігін айта кеткен жөн. Айталық, Эран Эльхаик «ашкеназ» сөзі «ашгуза» деген сөзден шыққан, және бұл сөзбен ассириялықтар мен вавилондықтар скифтерді атағанын көрсетеді [10]. Тора сөзінің шығу тегінің анықтау барысында протоалтай тілінен ерте бөлінген тіл деп есептелетін чуваш тіліне мән берген жөн. Чуваш пұтқа табынушы халық болғандықтан, иудейлік басты құдайы – ягваны тура атай алмай, тура/тора («құдай заңы») табу сөзін қолданған. Чуваш этнографы, дінтанушы ғалым А.К. Салмин тура негізі Зороастрдың Гаттарында кездесетінін көрсетеді. Онда баяндалған оқиғалардың әрекет ету орны – Скифия мен Хорезм, ал уақыты – б.з.д. VII-VI ғғ., яғни скифтердің көшпелі өмір салтына көшуіне дейінгі шақ. Зерттеуші сөздің фонетикалық құрамының хронологиялық өзгерістері «о → а → у» түрінде болды, сөйтіп Тор → Тар(а) → Тур(а) боп өзгерді деп жорамалдайды. Сонымен қатар, Тор және Тур деген екі тұлғасы чуваш тілінде сақталғанын, тіпті кейбір диалекттерінде әлі де қолданылып жүргеніне мән береді [11, 503 б.]. Теонимдердің параллелизм құбылысын арнайы зерттеген М. Бакиров заң мағынасын беретін көнееврейлік тора сөзі, сондай-ақ заң мен әдет-ғұрыпты білдіретін көнетүркілік торэ және бірқатар түркі тілдеріне ортақ торэ/тирэ (басшы, қожайын), тор/тир (киіз үйдегі я үйдегі құрметті орын) сөздері тор/тура түбірінің табынушылық және киелі мәнінен бастау алуы мүмкін деп айтады [12, 15 б.]. Осыдан білетініміз – төре сөзінің шығуы дінге байланысты болуы мүмкін, және бастапқыда бұл сөз «құдай заңы» яки «қолында заңдық күші бар тұлға», «заң мен әділдік иесі» мағынасын берген.

Қорыта айтқанда, төре сөзінің бастапқы мағынасы – заң иесі/ құдай заңы. Кейіннен, мағыналық жағынан тарылып, түркі халықтары тілінде «заң» мағынасында қолданыла

бастады. Уақыт өте келе, Шыңғыс хан ұрпақтарының атауына айналды. Қазақ тіліндегі киіз үйдің ішкі ең жоғарғы жерін білдіретін төр сөзінің төре сөзімен байланысы байқалды, өйткені төрге, әдетте, құрметті адамдарды жайғастырады.

«Төре» сөзімен қатар, қазақ мақал-мәтелдерінде жиі кездесетін көнерген сөз – би. Бұл ертеде би институтының қазақ қоғамында маңызды рөл атқарғанын көрсетеді. Қазақ қоғамының саяси-әлеуметтік жүйесіндегі демократиялық биліктің иесін «би» деп атаған. «Хан көп болса – жау көп,

Би көп болса – дау көп», «Ханның ісі қараға түседі, Бидің ісі параға түседі», «Туғанына бұрғаны – Биді құдай ұрғаны», «Би жаманы дауға алдырады,

Жігіт жаманы жауға алдырады», «Дауды шешен бітірмейді, би бітіреді» мақал-мәтелдеріндегі би көнерген сөзінің шығу тегін қарастырайық. Түркітанушы ғалым Ғ. Айдаров бұл сөз қазақ этносы қалыптасу кезеңінде көне түркілік «бей» сөзі негізінде туындады деп санайды. Бұл тұжырым V-VII ғасырлардағы ежелгі түркі дәуіріндегі жазбалар зерттеулеріне негізделген. Онда «бек» термині жиі кездеседі, бірақ «би» сөзі мүлде кездеспейді. «Күлтегін» жазба ескерткішінде «шад», «бек», «тархан» деген сөздерді кездестіруге болады. Бұл жерде «бек» сөзі қағанға маңайлас лауазымды білдіреді. Одан әрі, Білге қағанға арналған жазуда: «Барс бек ери, каган ат бунта» («Барс бек еді. Біз оған қаған (хан) мәртебесін бердік») делінген [13]. Осы үзіндіден бектің қағаннан кейінгі мәртебиелі лауазым екенін білеміз. М. Вяткиннің пікірінше, «би» сөзі Дешті Қыпшақ дәуіріне жатады [14, 407 б.]. В.В. Бартольд «би» сөзі этимологиялық тұрғыдан «бек» сөзімен байланысты және XV ғасырға дейін ешқай жерде кездеспейді деп көрсетеді [15, 33 б.]. Бұлардан өзгеше пікірді С. Аманжолов айтады. Ғалым аталған сөздің «бек» сөзінің туындысы екеніне қосылады, алайда олардың семантикасын басқаша көрсетеді. «Бек» пен «берік» (прочный, устойчивый) сөздері түбірлес, және бек сөзі берік сөзінен туындады, беретін мағынасы – «белгілі» (известный), «бекзат» (знатный). Яғни,

«бек» - танымал, бекзат, ал «би» - билеуші, қазы (судья) [16]. Қазақ құқық тарихын зерттеуші А.Леонтьев: «слово «бий» происходит от глагола «билейди», что означает, управляю» [17, 118 б.] деп топшылайды. В.В. Радлов «би» сөзінің шығу тегін «биік» (высокий, всемогущий, великий) сөзімен байланыстырып, билеушінің кеңесшісін білдіргенін айтады [18, 359 б.]. А.Н. Самойлович бұл терминнің мағынасын аша отырып, VIII ғ. бастап түркі тілдерінде «beg», «beu», «biu» терминдері әдетте *gunu*, яғни құл ұғымына қарама-қарсы екенін атап өтті. Олардың мағынасы биліктің түсінігімен байланысты. Осының негізінде бұл атақ түркі дәуірінде пайда болып, ықпалды тұлғаға тиесілі деген қорытынды жасайды [19]. Біз «би» көнерген сөзі «бек» лауазым атауының фонетикалық өзгерісі нәтижесінде, шамамен, XV ғасырда пайда болған деген пікірге келісеміз, өйткені бұл сөз тұлғасы көне жазба ескерткіштерінде кездеспейді және енді тарих сахнасына шыққан қазақ мемлекетінің саяси өмірінде би құқықтық институті үлкен рөл атқара бастағаны мәлім.

«Дүние ақылдыға жарық, Ақылсызға тамұқ», «Көзбен көрген анық, құлақпен естіген тамұқ» мақалдарындағы «тамұқ» көнерген сөзінің шығу тегі соғды тілі сыңайлы. Соғды тіліндегі *tmuw* тұлғасы фонетикалық өзгерістерге ұшырап, *tamul*/*tamug* тұлғасы пайда болды. Ең алдымен, бұл сөздің нендей мағына беретінін анықтап алайық. Тамұқ (тамах, таму т.б.) – бұл ежелгі түркі және моңғол мифологиясындағы тозақ атауы. Моңғол тілінде «там» тұлғасы «қылмыскерлер қайтыс болғаннан кейін жазаланатын орын» мағынасын береді. Ежелгі түркі халықтары тамұқ жер астында деп есептеді [20]. А.В. Дыбоның көрсеткен этимологиялық нұсқасы келесідей: «*tamu-g 'ад': с др.-уйг. маних., будд, *tamu*, крх.-уйг. *tamu* МК, QB, форма *tamug* первый раз появляется в стихе QB: *iki ev jarattu bu xalqqa qamuy / biri aty uemaq biriniñ/ tamuy* (с передачей морфологических форм) 'он создал два жилища для всех этих народов, одного имя - рай, другого же - ад'; здесь синтаксически возможен винительный определенный падеж на -g, который, к тому же, рифмуется с

предыдущей строкой. По-видимому, источником *tamu послужила форма вин. падежа, а *tamug - одно из л-производных; приходится согласиться с предположением Клосона о заимствовании в разные тюркские диалекты разных форм» [21, 789 б.]. Дж. Клоусонның пікірі: «*tamu* «тозақ» ... ортағасырлық кезеңде *tamug* тұлғасына ие болған, иран тілінен енген немесе басқа жолмен пайда болуы мүмкін. Ислам діні бастартпаған пұтқа табынушылық (языческий) діни терминдердің бірі» [22, 503 б.]. Т. Халаси-Кун *tamu* тұлғасы қыпшақ тілінде, кем дегенде, жазбаларда *ğ > w* дыбысына көшіп түсуін көрсетеді деп есептейді [23, 203 б.]. Жазба ескерткіштерінде кездесуі: «*Kitāb al-Idrāk*»: *tamuw* [24, 66 б.], «*At-Tuhfa*»: *tāmuw* [25, 11 б.]. Жан-Поль Ру пайымдауы бойынша, *tamu(q)* сөзі үш қаттың (*üç qat* – «три слоя») бірі, жер асты әлемін білдіретін *iç yer* төл сөзін ығыстырған [26, 102 б.]. Бұл сөздің «қабат, жер қабаты» мағынасы, біздің ойымызша *жеті тамық* тіркесімен, сондай-ақ түркілердің танымындағы «жеті қабат жер асты» сөз орамымен тығыз байланысты. «Жеті тамық» ұғымы жердің жеті бөлек қабатында, яғни әр қабатта бір тамық болатыны жөнінде түсінік бере алады. «Тамұқ» сөзі «Құтты білікте» *tamul*/*tamug* тұлғасында кездеседі: *Солуңдын таму орны уштмаһ оң ол* (Солынан – тамұқ, оңынан – жұмақ) [27, 77 б.]; *Һарам йегли орны тамуғ ол батығ* (Кім рұқсат етілмеген астарды жесе оның орны терең тамұқ) [27, 378 б.]. Демек, «Құтты білікте» ұшырасатын *tamұқ* сөзі «жер қабаты, жер асты әлемі, тозақ әлемі, азап» мағынасына ие. Бұл сөз түркі тілдерінің көбінде тозақ мағынасын бергенмен, қазақ тілінде «қараңғылық», «белгісіздік» мағынасы да басым болған. Бұны мақал-мәтелдердегі қолданысынан байқауға болады. «Дүние ақылдыға жарық, Ақылсызға тамұқ» (беретін мағынасы жағынан жақын мақал – «Учение – свет, а неученье – тьма»), сонымен қатар «Көзбен көрген анық, құлақпен естіген тамұқ» мақалының «Көзбен көрген анық, құлақпен естіген танық» нұсқасының бары да осыны көрсетеді. Танық «белгісіз», «айғақсыз» мағынасын береді. Бұл «танық» сөзі мен «тамұқ» сөздерінің шығу тегі бір, этимологиялық байланысы бар екі сөз екенін көрсетсе керек.

Жоғарыда келтірілген пікірлерге негізделіп, «тамұқ» сөзінің этимологиясы жайлы келесідей болжам жасауға болады – бұл сөздің шығу тегі ертеде жатыр. Біздің топшылауымыз бойынша, тамұқ сөзі түркі тілдеріне соғды (көне ұйғыр) тілінен енді. Соғды халқы будда құдайына табынғандықтан, тілінде буддизм діні терминдерінің кездесуі – заңды құбылыс. Буддизмнің индуизммен түбі бір дін болғандықтан, «тамас» терминінің буддизм арқылы соғды тіліне енуі мүмкін. «Тамас» индуизм дінінде қараңғылық, өлім, сауатсыздық белгісін білдіреді. Соғды тілінде *tmw* тұлғасында қолданылған, кейін *tamu* тұлғасымен

түркі тілдеріне көшті. Түркі халықтарының ислам дінін қабылдауына байланысты, «тозақ» мағынасы бірінші орынға шыққан, алайда қазақ халқы санасында «жер асты әлемі», «қараңғылық» мағыналарын жоғалтпаған.

Қорытындылай келе, мақал-мәтелдер лексикасына көнерген сөздер тән екені мәлім болды. Көптеген мақал-мәтелдер көп жасайды, әлденеше ұрпаққа, қоғамға қызымет етеді, сондықтан бұл жанрда халық тарихы тілдік көрініс табады. «Төре», «би» сөздері саяси қоғам өміріндегі өзгерістерге байланысты бастапқы мағыналарын өзгертсе, «тамұқ» сөзі ислам діні ықпалына төтеп бере алып, құрамындағы «қараңғылық» семасын сақтай алды.

Әдебиеттер

1. Бабалар сөзі: жүз томдық. Қазақ мақал-мәтелдері. - Астана: Фолиант, 2010. - Т. 65. - 414 б.
2. Kaşgarlı M. Divanü Lügat-it Türk Tercemesi II, Çev., Besim Atalay, - Ankara: Türk Dil Kurumu Yay, 1940. - 336 s.
3. Құрышжанұлы Ә. Ескі түркі жазба ескерткіштері. - Алматы: Қайнар, 2001. - 472 б.
4. Gökalp Z. Türk Medeniyeti Tarihi. - İstanbul: Matbaa-i Amire, 1963. - 351 s.
5. Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі. - Алматы: Ғылым, 1966. - 93 б.
6. Егоров В.Г. Этимологический словарь чувашского языка. - Чебоксары: Чувашское книжное издательство, 1964. - 356 с.
7. Әхмәтъянов Р.Г. Татар теленең кыскача этимологик сүзлеге. - Казан: Татар. кит. нәшр., 2001. - 227 б.
8. Сарсембаев М.А. Казахское ханство как суверенное государство средневековой эпохи. - Астана: ГУ «Институт законодательства Республики Казахстан», 2015. - 342 с.
9. Григоренко А.Ю. Религии мира: словарь-справочник. - Санкт-Петербург: Питер, 2009. - 400 с.
10. Ranajit D., Paul W., Mehdi P., Eran E. Localizing Ashkenazic Jews to Primeval Villages in the Ancient Iranian Lands of Ashkenaz // Genome Biology and Evolution - 2016. Т. 8 - № 4. - С. 1132-1149.
11. Салмин А.К. Система верований чувашей. - Чебоксары: ЧГИГН, 2004 - 208 с.
12. Бакиров М.Х. Феномен параллелизма древнейших мифологических теонимов филология и культура // Philology and culture - 2012. Т. 1. - №27. - С. 13-17.
13. Айдаров Г. Текст орхонских памятников. - Алма-Ата: Наука, 1990. - 53 с.
14. Вяткин М.П. Батыр Срым. - Алматы: Санат, 1998. - 344 с.
15. Бартольд В.В. Работы по археологии, нумизматике, эпиграфике и этнографии // Сочинения. - Москва, 1971. - Т.4. - 495 с.
16. Аманжолов С. Вопросы диалектологии и истории казахского языка. - Алматы: Санат, 1997. - 608 с.
17. Леонтьев А.А. Обычное право киргиз // Юридический вестник. - 1890. - № 5. - С. 114-139.
18. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Санкт-Петербург: Типография Российской Императорской Академии Наук, 1911. - 107 с.
19. Самойлович А.Н. Богатый и бедный в тюркских языках // Известия АН СССР - 1936. - № 4. - С. 33.
20. Deniz K. Türk Söylence Sözlüğü [Электрон. ресурс]. - 2011, - URL: <https://psikolojive.files.wordpress.com/2014/09/tc3bcrk-sc3b6ylence-sc3b6zlc3bcc49fc3bc-deniz-karakurt.pdf> (Қаралған күні: 30.11.2020)
21. Дыбо А.В. Хронология тюркских языков и лингвистические контакты ранних тюрков. - Москва: Восточная литература, 2007. - 222 с.
22. Clauson G. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. - Oxford: At The Clarendon Press, 1972. - 989 p.
23. Golden P.B., Halasi-Kun T. Kipchak Philology and the Turkic Loanwords in Hungarian. - Anno: The Peter De Ridder Press, 1975. - 210 p.

24. Abu-Hayyan. Kitab al-Idrak li-Lisan al-Atrak. - Istanbul: Evkaf Matbaasi, 1931. - 186 p.
25. Atalay B. Ettuhfet-üz-zekiyye fil-lugat-it-Türkiyye. - Istanbul: Türk Dil Kurumu, 1945. - 296 p.
26. Jean-Paul R. La religion des Turcs et des Mongols. - Paris: Payot, 1984. - 323 p.
27. Баласағұн Ж. Құтты білік/ Көне түркі тілінен аударған және алғысөзі мен түсініктерін жазған А. Егеубаев. - Алматы: Жазушы, 1986. - 616 б.

References

1. Babalar sozi: juz tomdyk. Kazak makal-matelderi [The word of ancestors: one hundred volumes. Kazakh proverbs.] (Astana, Foliant, 2010, V. 65, 414 p.). [in Kazakh]
2. Kaşgarlı M. Divanü Lugat-it Türk Tercemesi II, Çev., Besim Atalay (Ankara, Türk Dil Kurumu Yay, 1940, 336 p.). [in Turkish]
3. Kuryshjanuly A. Eski turki jazba eskertkishteri [Monuments of ancient Turkic writing] (Almaty, Kaynar, 2001, 472 p.). [in Kazakh]
4. Gökalp Z. Türk Medeniyeti Tarihi. (İstanbul, Matbaa-i Amire, 1963, 351 p.). [in Turkish]
5. Kazak tilinin kysqasha etimologiyalyk sozdigi [Short etymological dictionary of the Kazakh language] (Almaty, Gylym, 1966, 93 p.). [in Kazakh]
6. Egorov V.G. Etimologicheskii slovar chuvashskogo iazyka [Etymological dictionary of the Chuvash language] (Chuvashskoe knizhnoe izdatelstvo, Cheboksary, 1964, 356 p.). [in Russian]
7. Ahmatianov R.G. Tatar telenen kyskacha etimologik suzlege [Short etymological dictionary of the Tatar language] (Kazan, Tatar kit.neşr., 2001, 227 p.). [in Tatarian]
8. Sarsembaev M.A. Kazahskoe hanstvo kak suverennoe gosudarstvo srednevekovoi epohi [Kazakh as a sovereign state of the medieval era] (Astana, GU Institut zakonadatelstva RK, 2015, 342 p.). [in Russian]
9. Grigorenko A.Yu. Religii mira: slovar-spravochnik [Religions of the World: Reference Dictionary] (Saint-Petersburg, Piter, 2009, 400 p.). [in Russian]
10. Ranajit D., Paul W., Mehdi P., Eran E. Localizing Ashkenazic Jews to Primeval Villages in the Ancient Iranian Lands of Ashkenaz // Genome Biology and Evolution - 2016. T. 8 - № 4. - C. 1132-1149.
11. Salmin A.K. Sistema verovaniy chuvashel [The Chuvash belief system] (Cheboksary, ChIGN, 2004). [in Russian]
12. Bakirov M.H. Fenomen parallelizma drevneishih mifologicheskikh teonimov filologiya i kultura [The phenomenon of parallelism of the oldest mythological theonyms philology and culture] // Philology and culture, 2012. - №1 (27)). [in Russian]
13. Aidarov G. Tekst orhonskih pamiatnikov [Orkhon monuments text] (Alma-Ata, 1990, 53 p.). [in Russian].
14. Viatkin M.P. Batyr Srym [Batyr Srm] (Almaty, Sanat, 1998, 344 p.). [in Russian].
15. Bartold V.V. Raboty po arheologii, numizmatike, epigrafike i etnografii // Sochineniia [Works on archeology, numismatics, epigraphy and ethnography//Works] - Moscow, 1971, Vol. 4. - P. 495. [in Russian]
16. Amanjolov S. Voprosy dialektologii i istorii kazahskogo iazyka [Issues of dialectology and history of the Kazakh language.] (Almaty, Sanat, 1997, 608 p.). [in Russian]
17. Leontev A.A. Obychnoe pravo kirgiz [Kyrgyz customary law], Yuridicheskii vestnik [Legal Bulletin], 1890, - №5, - P. 114-139. [in Russian]
18. Radlov V.V. Opyt slovaria tiurkskikh narechii [The experience of the dictionary of Turkic dialects] (Saint-Petersburg, Tipografiia Rossiiskoi Imperatorskoi Akademii Nauk, 1911, 107 p.). [in Russian]
19. Samoilovich A.N. Bogaty i bednyi v tiurkskikh iazykah [Rich and poor in Turkic languages], Izvestiya AN SSSR [News by USSR Academy of Sciences] - 1936. - №4, - P. 33. [in Russian]
20. Deniz K. Türk Söylence Sözlüğü [Dictionary Of Turkish Myth] [Electronic resource] Available at: <https://psikolojive.files.wordpress.com/2014/09/tc3bcrk-sc3b6ylence-sc3b6zlc3bcc49fc3bc-deniz-karakurt.pdf> (Accessed: 30.11.2020)
21. Dybo A.V. Hronologiya tiurkskikh iazykov i lingvisticheskie kontakty rannih tiurkov [Chronology of the Turkic languages and linguistic contacts of the early Turks] (Moscow, Vostochnaia literatura, 2007, 222 p.). [in Russian]
22. Clauson G. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. - Oxford: At The Clarendon Press, 1972. - 989 p.
23. Golden P.B., Halasi-Kun T. Kipchak Philology and the Turkic Loanwords in Hungarian. - Anno: The Peter De Ridder Press, 1975. - 210 p.
24. Abu-Hayyan. Kitab al-Idrak li-Lisan al-Atrak [Kitab al-Li realisation-language al-Atrak] (Istanbul, Evkaf Matbaasi, 1931, 186 p.). [in Turkish]

25. Atalay B. Ettuhfet-üz-zekiyye fil-lugat-it-Türkiyye [Ettuhfet-üz-zekiyye fil-lugat-it-Türkiyye] (Istanbul, TDK, 1945, 21 p.). [in Turkish]
26. Jean-Paul R. La religion des Turcs et des Mongols [The religion of the Turks and Mongols] (Paris, Payot, 1984, 323 p.). [in French]
27. Balasağın J. Kutty bilik [Kutadgu Bilig] (Almaty, Zhazushy, 1986, 616 p.). [in Kazakh]

К.К. Кенжалин, А.К. Тансыкбай

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

Архаизмы в пословицах

Аннотация. Пословицы и поговорки в системе казахского устного народного творчества представляют собой огромный исторический пласт, требующий специального отдельного научного исследования. Эта группа номинативных единиц всегда была в центре научного внимания у специалистов различных научных отраслей – культурологов, литературоведов, искусствоведов, психологов, историков. Также эти языковые единицы большой интерес вызывают и у лингвистов, так как в этом жанре фольклора обнаруживается этимологическое отражение архаических явлений, характерных для раннего состояния языка и утраченных в процессе его дальнейшего развития. Язык казахских пословиц и поговорок – благодатный объект исследования для современного языкознания. И это не удивительно, ведь слова в составе пословиц и поговорок как самостоятельные языковые единицы имплицитно отражают грамматическую структуру языка прошлых исторических периодов, а пословицы сохранили в своем составе многообразие реликтов древней грамматической и лексической системы. Поэтому устаревшие слова в составе пословиц и поговорок требуют всестороннего научного изучения и детального описания с позиции современного состояния казахского языка и современной науки. Без систематического изучения и полного описания языковых особенностей пословиц и поговорок, в которых закреплены динамические изменения относительно лексических и грамматических норм общенародного языка, невозможно выявить исторические закономерности в системе лексики и грамматики, а также установить национальные тенденции в формировании литературного языка в целом. В данной статье рассматривается происхождение некоторых архаизмов, встречающихся в пословицах и поговорках казахского языка. Представлены предположения о причинах устаревания некоторых слов. Изучая этимологию архаических лексических единиц в казахском языке, автор приходит к выводу, что для пословиц и поговорок характерны архаизмы и для определения их происхождения необходимо рассматривать экстралингвистические факторы.

Ключевые слова: архаизмы, пословицы, этимология, паремология, лексика.

К.К. Kenzhalin, A.K. Tansikbay

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

Archaisms in proverbs

Abstract. Proverbs and sayings are essential for specialists in linguistics, history, ethnography, psychology, folklore and other sciences. It is of particular interest to linguists, since this genre of folklore reveals a significant layer of archaic phenomena characteristic of the ancient state of the language and lost in the process of its development. The language of Kazakh Proverbs and sayings is a fertile object of research for linguistics. And this is not surprising, because the word as a language unit reflects the grammatical structure of the language, and Proverbs have preserved in their composition a lot and variety of relics of the ancient grammatical and lexical system. Therefore, outdated words in proverbs and sayings require a comprehensive study. Without a complete study and systematic description of the linguistic features of proverbs and sayings, which are fixed lexical and grammatical norms of the national language, it is impossible to identify historical patterns and leading trends in the formation of the literary language. This article examines the origin of some archaisms found in Proverbs and sayings of the Kazakh language. Assumptions about the reasons for the obsolescence of some words are presented. Studying the etymology of archaic lexical units in the Kazakh language. The authors conclude that proverbs and sayings are characterized by archaisms and to determine their origin, it is necessary to consider extralinguistic factors.

Keywords: archaisms, proverbs, etymology, paremiology, vocabulary.

Авторлар туралы мәлімет:

Кенжалин Қуанышбек – негізгі автор, PhD, қазақ тіл білімі кафедрасының доценті, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қажымұқан көшесі, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Таңсықбай Әділет – қазақ тіл білімі кафедрасының магистранты, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Kenzhalin Kuanyshbek – **main author**, Ph.D., Associate Professor of the Department of Kazakh Linguistics, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.

Tansikbay Adilet – Master of the Department of Kazakh Linguistics, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.